CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

विद्या गाइड

लिङ्गानुशासन चन्द्रिका

लेखक :—
डॉ० नर्वदेश्वर तिवारी

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

लिङ्गानुशासनचन्द्रिका

लेखक :
डॉ० नर्वदेश्वरतिवारी
अध्यक्ष-व्याकरण विभाग :
श्री साधुबेलासंस्कृतमहाविद्यालय :
सकरकन्दगली, वाराणसी

भारतीय विद्या प्रकाशन
Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri
वाराणसी दिल्ली

© भारतीय विद्या प्रकाशन
CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri
पो० बा० ११०८ कचौड़ीगली, वाराणसी-२२१००१
१, यू० बी० जवाहरनगर, बँग्लोरोड, दिल्ली-११०००७

प्रथम संस्करण जुलाई १९९१
मूल्य ५·००

मुद्रक :
विजयलक्ष्मी प्रेस
ए० १३/४२ ए० प्रहलादघाट
वाराणसी-२२१००१
CC-O. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri
CC-O. Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

प्रास्ताविकम्

स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वयुक्ता यथा प्रणिनो भवन्ति तथैव शब्दा अपि तत्तल्लिङ्गभाजो भवन्ति । तस्माल्लिङ्गानुशासनं शब्दानुशासनस्य महत्वपूर्णोऽवयवो विद्यते । अतो लिङ्गानुशासनं विना शब्दानुशासनं पूर्णं भवितुं नार्हति । तथापि लिङ्गानुशासन धातुपाठगणपाठोणादिपाठानामिव केनचिद् विशिष्टेन विशिष्टैर्वा सूत्रैः सम्बद्धं नास्ति । अपितु शब्दानुशासनप्रवक्तारः स्वतन्त्ररूपेणैव प्रायो लिङ्गानुशासनं निर्मितवन्तः । केचित्तु केवलनामलिङ्गानुशासनग्रन्थान् एव निर्मितवन्तः । यथा हर्षवर्धनो वामनोऽमरसिंहादयश्च ।

तथाचैवं पूर्वोक्तरीत्या अप्सुमनः समासिकतावर्षाणां बहुत्वं वेति पाणिनीयं सूत्रमिति पदमञ्जरीग्रन्थेन वा लिङ्गाभावात् (७।१।३३) वार्त्तिकव्याख्याने अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति कात्यायनभाष्यव्याख्यानेन च पाणिनेर्लिङ्गानुशासनस्य परिचयो भवति ।

पाणिनेः प्राक् स्वशब्दानुशासनसम्बद्धं लिङ्गानुशासनं शान्तनुः प्रोक्तवानिति प्रमाणितमेवाद्य विद्वद्भिः । व्याडेरपि लिङ्गानुशासनप्रवक्तृत्वं प्रसिद्धमेवास्ति । तस्य ग्रन्थस्याकलना ग्रन्थान्तरैः क्रियते । यथा वामनः—'व्याडिप्रणीतमथ वारचंरु सचान्द्रंइति । हर्षवर्धनस्तु—

व्याडेः शङ्करचन्द्रयोर्वररुचेर्विद्यानिधेः पाणिनेः

सूक्तान् लिङ्गविधीन् विचार्य सुगमं श्रीवर्धनस्यात्मज इति च । 'पूर्वाचार्यैर्व्याडिप्रनुखैर्लिङ्गानुशासनं सूत्रैरुक्तं ग्रन्थविस्तरेण च' 'इति वामनवचनाद् व्याडिकृतं लिङ्गानुशासनं सूत्रबद्धं विस्तृतं चासीत् । सम्प्रति पाणिनीयमेव लिङ्गानुशासनमुपलभ्यते । स्वमोर्नपुंसकात्, नपुंसकाच्च, नपुंसकस्य झलचः, आडोनाऽस्त्रियाम्, तस्माच्छसो नः पुंसि इत्यादि लिङ्गघटितसूत्राणां व्याख्याने शिष्याणां ज्ञानार्थमवश्यमाचार्येण व्याख्यानं कृतमासीत् ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

अनन्तरं हि उत्पलभट्टेन पाणिनीयलिङ्गानुशासनोपरि व्याख्या लिखितासीदिति प्रमापयति हर्षवर्धनस्य लिङ्गानुशासनसम्पादकः, वेङ्कटराम शर्मा। रामचन्द्राचार्योऽपि (१४८० वि० सं०) प्रक्रियाकौमुद्यां पाणिनीयलिङ्गानुशासनस्य व्याख्यानं कृतवान्। भट्टोजिदीक्षितेनापि (वि० सं० १५१०-१५७५) द्वे वृत्ती लिखिते स्तः। एका च शब्दकौस्तुभे, अपरा च सिद्धान्तकौमुद्याः अन्ते। शब्दकौस्तभे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्य लिङ्गप्रकरणे प्रसंगाल्लिङ्गानुशासनस्य टीका कृतास्ति। शब्दकौस्तुभान्तर्गतस्य लिङ्गानुशासनस्य व्याख्या सिद्धान्तकौमुद्यपेक्षया विस्तृताऽस्ति। सिद्धान्तकौमुद्या लिङ्गानुशासनस्योपरि भैरवमिश्रप्रणीता भैरवी टीका अस्ति। पिता भवदेव मिश्र आसीत्, अगस्त्यस्य कुलमासीत् कालश्च वि० सं० १८५०-१९०० मध्ये विद्यते। नारायणभट्टेनापि (वि० सं० १६१७-१७३३) स्वीयप्रक्रियाकौमुद्या अन्तर्गतं लिङ्गानुशासनस्योपरि वृत्तिर्लिखितासीत्, सिद्धान्तकौमुद्या लिङ्गानुशासनस्यापूर्णा टीका रामानन्द (वि० सं० १८२५) कृतोपलभ्यते। नारायणसुधिया (१८०० वि० सं०) अष्टाध्यायाः शब्दभूषणनाम्नी व्याख्या कृतास्ति। तस्मादवश्यमेव लिङ्गानुशासनस्य टीका लिखिता इति सम्भावयति युधिष्ठिरमीमांसकः। बंगीयतारानाथवाचस्पतिनापि (वि० सं० १९३०) पाणिनीयलिङ्गानुशासनस्य विस्तृता व्याख्या लिखिताऽऽसीत्।

पाणिनेः पश्चात् चन्द्रगोमी (वि० पूर्व ११००) कृतस्य लिङ्गानुशासनस्य सूचना सर्वानन्दस्यामरटीकायाम्—

धारान्धकारशिखरसहस्राङ्गारतोरणाः इति पुन्नपुंसकाधिकारे चन्द्रगोमी (भाग २ पृ० ४७), तथाच चन्द्रगोमी-ईदूदन्ताय एकाच्च इदन्ताङ्गानि देहिन इति (भाग ४।१८४) इत्यादि विवरणेन मिलति। तथा च चन्द्रगोमीकृतं लिङ्गानुशासनं छन्दोवद्धमासीदिति प्रतीयते। चन्द्राचार्येणात्र स्वोपज्ञवृत्तिरपि लिखिता।

"इति श्रीमद्वररुचिविरचितस्य स्ववृत्तिकस्य शरणानेकविशरणश्रीनरपतिसेवितविक्रमादित्यकिरीटकोटिनिघृष्टचरणारविन्दाचार्यवररुचिविरचितो लिङ्ग-

Sri Vidyabharathi Book Centre, Shringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri
विशेषविधिः समाप्त'' इति वररुचि (विक्रमकालिक) कृतस्य लिङ्गानुशासनस्य सूचना प्राप्यते। ७।१।१८। न्यासेन हर्षवर्धनस्य लिङ्गानुशासनस्य व्याख्यया चाप्यस्य समर्थनं भवति। लिङ्गानुशासने वररुचेः स्वोपज्ञटीकाया अपि सूचना मिलति। अमरसिंहस्य (वि० सं० ३००-४००) अमरकोशस्य तृतीयकाण्डस्य पञ्चमसर्गे लिङ्गादिसंग्रहोऽस्ति। तस्य सर्वैरेवामरटीकाकृद्भिर्व्याख्यानं कृतमास्ति। वामनस्य लिङ्गानुशासनस्यान्ते—

व्याडिप्रणीतमथ वाररुचं सचान्द्रम्
जैनेन्द्रलक्षणगतं विविधं तथान्यत्।११

इति लेखेन देवनन्दीनायकेन ५०० वि० सं० जैनेन्द्रव्याकरणकर्त्रा लिखितस्य लिङ्गानुशासनस्य परिचयो भवति। हर्षवर्धनः (वि० सं० ६५०-७०४) स्वलिङ्गानुशासनस्यान्ते—

व्याडेः शङ्करचन्द्रयोर्वररुचेर्विद्यानिधेः पाणिनेः
सूक्तान्लिङ्गविधीन् विचार्य सुगमं श्रीवर्धनस्यात्मजः।

इतिलेखेन अन्येषां लिङ्गानुशासनकर्तृभिः सह शङ्करस्यापि लिङ्गानुशासनस्य परिचयो भवति। 'व्यासीयं कविशङ्करप्रभृतिभिः'' इत्यादिवामनग्रन्थेनापि तत्समर्थितं भवति। हर्षवर्धनोऽपि लिङ्गानुशासनस्य कर्त्तास्ति। अस्य टीकाग्रन्थोऽप्युपलभ्यते। दुर्गसिंह (वि० सं० ७००) कृतलिङ्गानुशासनं कालन्त्रव्याकरणसम्बद्धमस्ति। वामनस्य ८५१-८७० वि० सं० लिङ्गानुशासनस्यापि पूर्वोद्धरणैनैव सूचना मिलति। अनेन स्वरचितलिङ्गानुशासनस्योपरि स्वोपज्ञटीकापि लिखितास्ति। अत्र ३३ कारिका विद्यन्ते। अन्यलिङ्गानुशासनापेक्षया संक्षिप्तोऽस्ति। हर्षवर्धनीयलिङ्गानुशासनस्य मद्रासंसंस्करणस्यान्ते पाल्यकीर्तेः शाकटायनलिङ्गानुशासनस्य मुद्रणेनास्यापि लिङ्गानुशासनस्य दर्शनं भवति। तत्र संक्षेपतः काचिद् वृत्तिरप्यस्ति येन तदुपरिलिखितायाः कस्यचिद्वृत्तेः परिचयो भवति। अस्यसमयः ८७१-९२४ वि० सं० अस्ति। शाकटायनलिङ्गानुशासनपरिस्योपरिस्थवणष्टीकाया अप्यत्रोल्लेखोस्ति। एवमेव हर्षवर्धनस्य लिङ्गानुशासनस्य सम्पादकस्य निवेदनया भोजदेवस्यापि
Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(वि० सं० १०७५-१११०) लिङ्गानुशासनस्य सूचना प्राप्यते। आचार्य-हेमचन्द्रेण (वि० सं० ११४५-१२२९) स्वकीयलिङ्गानुशासनस्य स्वोपज्ञ-टीकायामभिधानचिन्तामणिकोशे च लिङ्गानुशासनकर्तृत्वेन बुद्धिसागरस्य (१०८० सं०) नामगृह्यते, तदुद्धरणमपि दीयते। अरुणदेवस्य (वि० सं० ११९०) लिङ्गानुशासनस्यापि हेमचन्द्र उदाहरणं ददाति। सर्वानन्दः स्व-कीयटीकासर्वस्वेऽपि अस्योदाहरणपूर्वकं नामस्मरति। "यदस्य-प्रधीशेगविशेष" इत्याद्यसकृदुदाहरणेन हेमचन्द्रस्तस्य तदीयलिङ्गानुशासने स्वोपज्ञटीकाया अपि सूचनां ददाति। हेमचन्द्रेणापि (वि० सं० ११४५-१२३९) स्वकीयशब्दानु-शासनस्य स्वोपज्ञटीकायुक्तं लिङ्गानुशासनमुपस्थापितमस्ति। एतद्हि सर्व-लिङ्गानुशासनतो विस्तृतमस्ति। अत्र १३६ श्लोका विद्यन्ते। अत्र कनक-प्रभस्य अवचूरिव्याख्यास्ति। एवमेव सदानन्दसूरेः केसरविजयस्य चापि टीकास्ति। हेमचन्द्रस्य लिङ्गानुशासनस्य स्वोपज्ञटीकाविवरणस्योपरि वल्लभ-मणेः दुर्गपदप्रबोधव्याख्या द्विसहस्रश्लोकपरिमिताऽस्ति। मलयगिरे (सं० ११८८-१२५०) रपि पञ्चाङ्गव्याकरणेन लिङ्गानुशासनस्य सम्भावना विद्यते। मुक्तबोध व्याकरणस्यापि लिङ्गानुशासनं भविष्यति। "भ्रसिष्णुरिति हेमराजीये लिङ्गानिवेशैः प्रयुज्यते" इति माधवीयधातुवृत्तेः प्रौढमनोरमतश्च हेमराज (१४ शतक) लिङ्गानुशासनस्य ज्ञानं भवति। एवमेव रामसूरेर्लिङ्ग निर्णयभूषणम्, वेङ्कटरामस्य लिङ्गप्रबोधः कस्यचित् लिङ्गकारिका नवलकिशोर शास्त्रिणः (सं० १९८८) स्वोपज्ञटीकासहितम् चक्रधरटिप्पणीसहितञ्च लिङ्गानुशासनमस्ति। यद्यपि

स्तन केशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

(स्त्रिअमरसूत्रभाष्यम् सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था नपुंसकम्, उपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वमित्यादि लिङ्गनिरूपणं कृतमस्ति। तथापि तत्तप्राणिषु सम्भावयितुं शक्यते, न तु शब्द प्रयोगे तानि हेतवो भवन्ति, अपितु शब्दानामेव तत्तल्लिङ्गता भवति। यत् अर्थलिङ्गं तत्तल्लिङ्गविशिष्टशब्दप्रयोगे हेतुर्भवति।

Sri Vidyabharati Book Centre, Srirgeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri
दारा-खट्वादिपदार्थेषु शब्दलिङ्गाभावात्। अन्यवाङ्मयमिव लिङ्गानुशासनस्यापि ग्रन्था अविरता एवाधुनापि वर्धमाना दृश्यन्ते। तानि च लिङ्गानि विवक्षाधीनान्येव भवन्तीति व्याकरणतत्त्वविदो वदन्ति। अत्राचार्याणां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां तदनुयायिनाञ्च व्याडिभर्तृहरिकैयटादीनां तदनु च व्याकरणपरम्परापरिपोषकाणां विदुषां सर्वेषा संवादोऽस्ति।

विदुषां वशंवद :

नर्वदेश्वरतिवारी

गङ्गादशहरा संवत् २०४८

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

लिङ्गानुशासनचन्द्रिकाशब्दानुक्रमणिका

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
अक्ष	१८१	अन्तरीप	८२
अक्षत	११०	अन्धकार	९६
अक्षि	१७८	अन्न	१४२
अग्नि	६	अन्वय	९२
अग्र	९४	अप्	३२
अङ्क	१७८	अपाङ्ग	१११
अङ्कुर	९३	अपार	९६
अङ्ग	१७८	अप्सरस्	१६३
अङ्गुलि	२५	अभिधान	८०
अङ्गुलित्र	९४	अभ्र	५४
अच्छावाकीय	१२८	अमित्र	१६६
अजर	९४	अमृत	१७७
अजस्र	९४	अम्बर	९४
अजिन	७९	अम्बरीष	९८
अजिर	९४	अयुत	१४९, १५२
अञ्जलि	१२२	अरणि	४
अटवी	१४५	अरण्य	१४४
अणिमा	१५७	अर्ध	१२०, १८६
अतिथि	१२२	अर्चिष्	१४०
अध्यात्म	८८	अर्थ	१४३
अनीक	६७	अर्धर्च	१८७
अनृत	१७७	अर्भ	१८७
अन्त	१९५	अवतान	१७७

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
अवनि	२	आलान	८०
अवार	९६	आशिष्	३०
अव्यय	९२	आश्रम	८९
अशनि	४, २८	आसन	८०, ११५
अंश	११७	आस्पद	१७८
अशीति	१३	आस्य	१७८
अंशुक	६६	इक्षु	५५
अश्व	९४	इन	७८
अश्रि	२	इनसभ	१३२
अश्रु	५८	इन्द्रिय	९१
अंस	१०२	इषु	५०
असु	११०	इषुधि	४६
असुर	४७	उक्थ	७५
अहन्	१०६	उडुप	८२
अहोरात्र	१३०	उत्तरीय	९१
आकाश	१७८, १९०	उत्पल	१७१
आज्ञि	१७३	उदधि	४३
आज्य	१७९	उदर	९४
आढक	१०८	उद्यान	८०
आत्मन्	४७	उद्यम	१८६
आधि	४३	उपल	१४७
आधिपत्य	१२८	उपवास	१०२
आपद्	२९	उपानह	२१
आमलक	१७४	उलूखल	६६
आम्र	१७४	उशीर	९६
आयुध	१८८	ऊधस्	२९

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
उष्ट्र	१६७	कन्द	११९
उष्ण	७२	कपट	७०
उष्णिह्	२१	कपि	११३
ऊर्ण	२२	कपोल	५३
ऊर्मि	७	कफ	१२१
ऋजीष	९८	कबन्ध	१८८
ऋण	७२	कमण्डलु	६१
ऋत्विज्	११२	कमल	१४८, १७१
ऋभुक्षिन्	१२०	कम्बल	१४७
ऋषि	११३	कर	३८
ऐरावत	१८५	करण्ड	११६
ओदन	१४३	कराट	६९
ओषधि	२५	करीष	९९
औचित्य	१२६	कर्कटरज्जु	५७
औचिती	१२६	कर्कन्धु	१८२
औषध	१८८	कलत्र	९४
औष्ट्र	१२८	कलक	६५
ककुट	१९१	कलमाष	९७
कट	७०	कवच	१८०
कटक	६७	कवाट	७०
कटाह	१२१	कवि	११३
कटि	२५	कव्य	१७९
कण्टक	६७	कषाय	९२
कण्ठ	४७	कंस	१०३
कण्डु	१८२	कसेरु	६३
कण्व	[illegible]	[illegible]	५१

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्रांकाः	शब्दाः	सूत्रांकाः
कानन	७९	कुण्डल	१४८
कापेय	१२८	कुतप	८३
कार्पास	१०२	कुथ	१८७
कार्षापण	७३	कुन्त	१९५
काव्य	१७९	कुन्द	११९
काश्मीर	९४	कुरु	१०
काष्ठ	५५, ७६	कुल	१४६
कास	१०२	कुलिश	१७८, १९०
कांस	१०२	कुलीर	९४
किरीट	६९	कुश	१८९
किल्विष	९७	कुसुम	१६१, ८९
किष्कु	१८२	कुसूल	१४७
किसलय	९१	कुहर	९४
कीट	७०	कुहू	५६
कुक्षि	१२२	कूर्च	१८७
कुङ्कुम	८८	कूल	१४६
कुब्ज	१८७	कृच्छ	९४
कुट	७०	कृति	८
कुटि	२८	कृषि	२५
कुटीर	९४	केदार	९४
कुटुम्ब	१८०	केयूर	९४
कुडव	१०७	केलि	२७
कुड्य	१७९	केश	४७
कुड्यच्छाय	१३४	कोटि	१५३
कुणप	८३	कौलि	११३
कुण्ड	१७८	क्रतु	५३

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
क्रिमि	११३	गाथ	७७
क्रूर	९४	गिर्	३०
क्षत्र	९४, १६४	गिरि	४७
क्षत्रिय	१७	गीत	१२५
क्षिप्र	९४	गुण	७१
क्षीर	९६	गुल्फ	५३
क्षुद्र	९४	गृह	१९१
क्षुध्	२९	गृहस्थूणा	२३
क्षुर	९३	गो	१८१
क्षेम	८९	गोचर	३९
क्षेत्र	९४	गोत्र	१०६
क्षौम	८९	गोमय	९२
क्ष्वेलित	१८५	गोशाल	१३४
खण्ड	४७, १९०	ग्रन्थि	११३
खनि	२५	ग्रामता	१८
खारी	३५, १०९	ग्लानि	५
खिल	१४८	घट	६८
गज	११४	घुस	१८५
गण	७१	चक्र	९६
गण्ड	११६	चत्वर	९४
गन्ध	१२१	चत्वारिंशत्	१३
गभीर	९४	चर्मन्	१०२
गर	३८	चमू	२
गरुत्	११२	चय	३९
गह्वर	९४	चरण	७३
गाण्डीव	९४	चर्म	१५६

Sri Vidyabharati Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
चषक	६७	तक्र	९४
चातुरी	१२६	तक्षन्	५२
चातुर्य	१२६	तडाक	६७
चामर	९४	तनु	५६
चित्त	१७७	तन्त्र	९४
चित्र	९४	तपस्	१६१
चिबुक	६६	तरङ्ग	१२१
चिह्न	७९	तरत्	११२
चुल्लि	३५	तरल	१४७
चूत	११५	तल	१४८
छत्र	९४,१६४	तलभ	८५
छदिष्	१४१	तल्व	८२
		तारा	३६
छवि	२७	ताल	१४७
छात्र	१६७	तालु	५८
जगत्	१७६	तिथि	२६
जघन	७९	तिमिर	९६
जठर	९४	तीर	९४
जतु	५८	तीर्थ	७७
जनपद	१११	तुण्ड	११६
जय	३९	तुरङ्ग	१२१
जल	१४२	तुर्य	१७९
जृम्भ	८६	तुहिन	७९
ज्योक	३३	तूल	१४७
ज्योत्स्ना	३६	तृटि	३४
जानु	५८	तृण	७३

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
तृप्	२४	दीधिति	१०५
तोमर	९६	दीप	८३
तोरण	७२	दुन्दुभि	१४
त्याग	३८	दुहितृ	१
त्रपु	५८	दुःख	१८०
त्रिभुवन	४८,१३८	दूत	११५
त्रिरात्र	१३६	दूति	११३
त्रिविष्टप	४८	दृढ़	१८६
त्रिंशत्	१३	देव	४७
त्रुटि	२८,१८१	देवता	१८
त्वच्	३३	देवल	१४७
त्विष्	२४	देह	१९१
दण्ड	१९०	दैव	१७८
दधि	१७८	द्यू	३
दन्त	४७	द्यौ	४९
दर्वि	२५	द्रोण	१०८
दर्प	१८७	द्वार	३०
दर्भ	१८७	द्वीप	८३
दंष्ट्र	१६५	द्वैहायन	१२८
दाडिम	८९	धन	१४२
दान	४४	धनुष्	१३९
दारा	११०	धान्य	१८९
दारु	६३	धारा	३६
दिन	१०६	धुर	३०
दिवस	१०६	धूलि	२७
दिश	२१	धूर्त	११५

Sri Vidyabharati Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
धृष्य	१८९	निष्क	६७
धेनु	५६	नेत्र	९४, १४४
ध्वज	११४	पङ्क	४७
ध्वनि	११३	पंक्ति	२८
नख	४७	पचन	१२४
नट	७०	पञ्चमूल	१३८
ननान्दृ	१	पञ्चाशत्	१३
नयन	१४२	पञ्जर	९४
नलिन	८०	पट	६८
नवति	१३	पटह	१९१
नवनीत	१७७	पट्ट	१९१
नाडि	२७	पटु	१८३
नाडिव्रण	१११	पण्य	१७९
नाभि	१६, १७	पत्तन	१६९
नाम	१६०	पत्र	९४, १६४, १६८
नार	९४	पथिन्	१२०
नालि	२७	पद	४०
निकट	७०	पद्म	१७०
निगल	१४८	पनस	१०१
नितम्ब	१२०	पर्ण	७२
निघि	४३	पलल	१४८
निमित्त	१७७	पलाल	१४८
निम्न	७९	पलित	१७७
निम्नगा	१९	पल्लव	१२१
निर्यास	१०१	पल्वल	१२१
निर्व्यूह	१२१	पवित्र	१६८

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
पाक	३८	पुरोडाश	११८
पाटलि	१८१	पुलक	६७
पाणि	१२२	पुलिन	८०
पाणिपाद	१२९	पुष्कर	९४
पात्र	९४, १६८	पुष्प	८२
पाप	८२	पुस्तक	६७, १८५
पार्श्व	१९०	पूग	१२०
पाषण्ड	११६	पृथ्वी	१२
पाषाण	७१	पृषत्	१७६
पिच्छ	१८०	पृष्ठ	७५
पिटक	६७	पोतृ	१
पिण्डक	६७	प्रतिपत्	२९
पितापुत्रक	१२८	प्रभु	५५
पित्त	१७७	प्रयुत्	१५२
पिनाक	६७	प्रस्थ	१८७, १०७
पीठ	१७८	प्रातिपादिक	६६
पीयूष	९८	प्रावृष्	२४
पुङ्ख	१२१	प्रियङ्गु	५६
पुच्छ	१८७	फलक	६७
पुञ्ज	११४	फेन	७८
पुष्याह	१३५	बडिश	१८०
पुत्	२९	बर्ह	१८०
पुम	१६७	बल	१६९
पुर्	३०	बलि	११३
पुरीष	५८	बाण	५१
पुरुष	५३	बाल	१४८

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
बाहु	५०	मङ्गल	१४८
बिम्ब	१८०	मठ	१२१
बीज	१७८	मणि	१२१, १८१
बुदबुद	११९	मण्ड	११६, १९०
बुस	१०१	मथिन्	१२०
बुस्त	१८५	मद्गु	६१
ब्रह्मन्	१५९	मद्य	१७९
ब्राह्मणता	१८	मधु	६१
ब्राह्मणसेन		मनस्	१६१
ब्राह्मण्य	१२७	मन्त्र	१६७
भग	४०	मन्दार	९४
भय	४०	मरीचि	१८१
भरणि	४	मरुत्	११२
भरण्ड	११६	मलय	९२
भवन	८०	मसि	१८१
भस्त्रा	१६५	मस्तक	६७
भाण्डक	६७	मस्तु	६२
भास्	२१	महानस	१००
भीम	८७	मातृ	१
भीर	९४	मात्रा	१६५
भुज	४७	मान	८०
भू	११	मानिका	१०९
भूत	१८५	मास	१०२
भूमि	५, १९	मांस	१०२, १४२
भृकुटि	२८	मित्र	९४
भृत्र	१९७	मिथुन	७९

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
मिष	९९	यन्त्र	९४
मुकुट	६९	यवसुर	१३३
मुख	१४२	यवागू	३३
मुञ्ज	११४	यशस्	१६१
मुण्ड	११६	यष्टि	१८१
मुत्	२९	यादस	२०
मुनि	११३	यान	८०
मुष्टि	१८१	युग्म	८८
मुसल	१४८	युथ	७७
मुस्त	१८५	युध	८१
मुहूर्त	११५	युष	९९
मूत्र	९४	योनि	७
मूल	१४८	योषित्	१९
मूल्य	१७९	रजत	१७६
मृणाल	१४८	रज्जु	५६
मृत्यु	१८२	रण	७२, १६९
मृदङ्ग	१२१	रत्न	७९
मेघ	५३	रथ	७४
मेढ्र	१६७	रन्ध्र	९४
मेरु	६२	रात्रि	११३
मेह	४०	रश्मि	१०४
मोदक	४१	रस	१०२
मौलि	११३	राजन्	७२
यकृत्	१७६	राजि	२८
यज्ञ	४१	रात्रि	२७
यत्न	८१	रेखा	११३

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
रुक्म	८८	वप्र	९४
रुचि	२७	वर	१८०
रूप्	२४	वरण्ड	११६
रूप	८२	वरत्रा	१६५
रूप्य	१७९	वर्चस्क	६७
रेणु	७२, १८२	वर्ण्य	१७९
रेफ	१२१	वर्ति	२८
रोमन्	१६०	वर्मन्	१५६
लक्ष	१५३	वर्ष	९९
लक्ष्मी	९	वर्षा	३२
लता	१९	वलि	२८
ललाट	६९	वल्ली	१९
लवण	७२	वंश	११७
लाजा	११०	वसन	८०
लिङ्ग	४०	वसु	५८, ५९
लोष्ट	६९	वस्तु	६२
लोह	१४२	वस्त्र	९४
लोहित	१८५	वह्नि	६
वक्त्र	९४, १४४	वाच्	३३
वक्र	९४	वात	११५
वज्र	९६	वायस	१००
वट	६९	वाल	१४८
वत्स	१००	वास	१०२
वन	७९, १४२	विचित्र	९४
वनिता	१९	विट	६९
वन्दन	८०	विटप	८३

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
विडाल	१४८	वेणि	३५
वित्त	१७७	वेतन	७९
विदि	२५	वेदि	२५
विद्या	१०	वेशि	२५
विद्युत्	१९	व्रज	१८७
विपत्	२९	व्रण	७३
विपिन	७९	व्रत	१७७
विप्रुष्	२४	व्रात	११५
विभावन	८०	शकन्	१७६
विमान	८०	शकृत्	१७६
वियद्	१७५	शङ्कु	१५४
विवर	१४२	शण्डक	६७
विष	२४, ९९	शत	१४९
विषाण	७३	शयन	८०
विस्तर	३९	शर	४७, १८०
विंशति	१३	शरच्छाय	१३१
वीचि	२७	शरत्	२९
वृक्ष	९७	शरीर	९४
वृजिन	७९	शलाका	३७
वृत्त	१७७	शल्य	१८६
वृत्र	१६८	शशोर्ण	२३
वृन्दारक	१८०।	शष्कुलि	२८
वृष	९७	शष्प	८२
वृषण	७३	शस्त्र	९४
वृषल	१४७	शानि	२५
वृष्णि	६	शालूक	६६

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
शाल्मलि	१८१	श्वनिश	१३३
शासन	७९	श्वभ्र	९४
शास्त्र	९४	षण्ड	१०६
शिक्य	१६९	षष्टि	१३
शिखण्ड	१०६	सकृत्	१७३
शिरीष	९८	सक्तु	६४
शिल्प	८२	सक्थि	१७८
शिशिर	९४, ९६	सङ्ग	१२१
शीधु	८१	सङ्ग्राम	८९, १७२
शील	१४८	सख्य	१२८
शुक्र	९५	सज्	२१
शुक्लता	१८	सत्य	१७९
शुक्लत्व	१२६	सप्तति	१३
शुल्व	१६९	समय	९०
शुष्क	६७	समा	३२
शूर्प	८३	समान	८०
शूल	१४८	समिध्	२९
शृङ्ग	१८६	समीप	८२
शृङ्गाट	६९	समुद्र	४७, १२१
शृङ्गार	९६	सम्पत्	२९
शौक्ल्य	१२६	सम्बध्या	३४
श्मशान	७९	सम्भावन	८०
श्मश्रु	५८	सरक	६७
श्राद्ध	१७८	सरयु	५६
श्री	११	सरित	१९
श्रोणि	७	सहस्र	१४९, १५४

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
सानु	६१	स्तेय	१२८
सामग्री	१२६	स्थल	१४६
सार	१६	स्थान	८०
सारथि	१२२	स्थूण	२२
साल	१४६	स्फार	१४
साहस	१०१	स्फिज	३३
सिकता	३२	स्रज	२१
सिक्थ	७५	स्वर्ग	४७
सिध्म	८८	स्वर्ण (स्वर्ण)	७३
सीधु	६१, १८२	स्वसृ	१
सीमा	३४	स्वादु	५८
सीर	१४३	हय	९०
सुमनस	३१	हरीतकी	१७५
सुवर्ण	७३	हर्म्य	१७९
सूत	११५	हल	१४२
सूत्र	१६८,९४	हविष्	१३९
सूप	८२	हव्य	१७९
सेतु	६२	हसन	१२३
सैन्य	१७९	हसित	१२५
सोपान	७९	हस्त	११५
सोम	८७	हेमन्तशिशिर	१३०
सौदामिनी	११	होम	८२
स्तन	४७	ह्रद	११९
स्तबक	६५	अव्ययसंज्ञक	१९२
स्तम्ब	१२०	कृत्रि	१९२
स्तम्भ	८४	यङ्मुट्	१९२

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

शब्दाः	सूत्राङ्काः	शब्दाः	सूत्राङ्काः
अस्मद्	१९२	करणाधिकरणे ल्युट्	१९५
पान्त नान्त संख्या	१९३	गुण, वचन	१९६
एक, द्वि, बहु	१९४	सर्वनाम शब्द	१९७

इति लिङ्गानुशासनचन्द्रिकाशब्दानुक्रमणी ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

श्रीगणेशायनमः

अथलिंगानुशासन चन्द्रिका

स्त्रीलिङ्गाधिकारः

(१) मातृ, दुहितृ, स्वसृ, पोतृ, ननान्दृ । अत्र "ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृ-पोतृननान्दरः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(२) अवनि, चमू । अत्र "अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(३) प्रत्ययग्रहणं किम् ? देवयते क्विप् द्यूः । अत्र विशेष्यलिङ्गम् ।

(४) अशनि, भरणि, अरणि । अत्र "अशनिभरण्यरणयेः पुंसिच" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् च भवति ।

(५) भूमि, ग्लानि । अत्र "मिन्यतः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(६) वह्नि, वृष्णि, अग्नि । इत्यत्र "वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि" इति सूत्रेण पुल्लिङ्गम् भवति ।

(७) श्रोणि, योनि, ऊर्मि । अत्र "श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसिच" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं च भवति ।

(८) कृति । अत्र "क्तिन्नन्तः" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(९) लक्ष्मी । इत्यत्र "ईकारान्तश्च" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१०) कुरू, विद्या । अत्र "ऊङावन्तश्च" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(११) श्री, भू । अत्र "ष्वन्तमेकाक्षरमङ्गं" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१२) एकाक्षरं किम् ? पृथुश्रीः अत्र विशेष्यलिङ्गम् ।

(१३) विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्ठि, सप्तति, अशीति, नवति । अत्र "विंशत्यादिरानवतेः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(१४) दुन्दुभि । "दुन्दुभिरक्षेषु" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Shringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१५) अक्षेषु किम् ? अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा "अत्रउभावप्यन्यत्रपुंसि' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति ।

(१६) नाभि । अत्र "नाभिरक्षत्रिये" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(१७) नाभि, क्षत्रिय । अत्र "उभावप्यत्रन्य पुंसि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्ग भवति दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः, क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रोव्युपनीविनाभिभिरि' ति भारविः उच्यते, दृढभक्तिरित्यादाविवकोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्ये' ति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अतएव "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणि प्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति मेदिनी । रभसोऽप्याह— "मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१८) शुक्लता, ब्राह्मणता, ग्रामता, देवता । अत्र "तलन्तः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम्

(१९) भूमि, विद्युत्, सरित्, लता, वनिता । अत्र "भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिता भिधानानि" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(२०) वासस् । इत्यत्र "वासो नपुंसकम्" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(२१) भास्, स्रक्, स्रग्, दिश्, उष्णिह्, उपानह्, । इत्यत्र "भाः स्रक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(२२) स्थूणं, स्थूणा । ऊर्ण, ऊर्णा । अत्र "स्थूणोर्णेनपुंसके च" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं च भवति ।

(२३) गृहस्थूण, शशोर्ण । अत्र "गृहशशाभ्यां क्लीवे" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् नियमार्थमिदम् । 'शशोर्णशशलोमनी' त्यमरः ।

(२४) प्रावृष्, विप्रुष्, रुष्, तृष्, त्विष्, त्विष् । अत्र "प्रावृड् विप्रुड् रुट्तृड् विट्त्विष्" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्ग जवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(२५) दर्वि, विदि, वेदि खनि, शनि, अग्नि, वेशि, कृपि, ओषधि, कटि, अंगुली । अत्र "दर्विविदिवेदिखनिशान्यग्निवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति । स्त्रियां सर्वतोऽक्तिन्नर्थारित्येके इति विकल्पेन ङीप सञ्जाते दर्वी दर्विः इत्यादि रुपाणि

(२६) तिथि । अत्र "तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति । इयं तिथिरिति । अमरत्वाद्वहुतिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः—'तस्यभुविबहुतिथास्तिथय' इति स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् श्रीहर्षश्च—"निखिलान्तिशि पौर्णमातिथीनि" इति ।

(२७) नाडि, रुचि, वीचि, नालि, धूलि, किकि, केलि, छवि, रात्रि । अत्र "तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिछविरात्र्यादयः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(२८) शष्कुलि, राजि, कुटि, अशनि, वर्ति, भृकुटि, त्रुटि, वलि, पंक्ति । इत्यत्र "शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभृकुटित्रुटिवलिपंक्तयः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(२९) प्रतिपद्, आपद्, विपत्, सम्पत्, शरत्, संसत्, परिषत्, उपस्, संवित्, क्षुध्, पुत, सुत्, समिध् । इत्यत्र "प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषस्संवित्क्षुत्पुत् सुत् समिधः" इत्यादि सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(३०) आशिस्, धुर्, पुर्, गिर्, द्वार् । इत्यत्र "आशीर्धूपूर्गीद्वारः इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् ।

(३१) सुमनस् । इत्यत्र "अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति, एवं बहुत्वं च अर्थात् केवलं वहुवचनमेव रुपं सिद्धयति । "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" । "सुमना मालती जाति" । देववाची तु पुंस्त्वेव "सुपर्वाणः सुमनसः" । बहुत्वं प्रायिकम् । "एकाच सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् "समांसमां विजायते' (सू १८१३) इत्यत्र समायां समायामिति सामान्यात् । "विभाषा

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(३२) अप्, सभा, सिकता, वर्षा । इत्यत्र "अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणांबहुत्वं च" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं बहुत्वं च भवति ।

(३३) त्वच्, ज्योच्, वाच्, यवागू, नौ, स्फिज् । इत्यत्र "त्वग्ज्योगूवाग्यवागू-नौस्फिजः" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(३४) त्रुटि, सीमा, सम्बध्या, इत्यत्र "त्रुटिसीमासंम्बध्याः" इति सूत्रेण स्त्री-लिङ्गम् भवति ।

(३५) चुल्लि, वेणि, खारी । इत्यत्र "चुल्लिवेणिखार्यश्च" इत्यादि सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(३६) तारा, धारा, ज्योत्स्ना । इत्यत्र "ताराधाराज्योत्स्नादयश्च" इत्यादि सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(३७) शलाका । अत्र "शलाका स्त्रियां नित्यम्" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति । नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिदव्यभिचारं ज्ञापयति ।

श्रीगणेशायनमः

"पुल्लिङ्गाधिकार"

(३८) त्याग, पाक, कर, गर, । अत्र "घञबन्तः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(३९) विस्तर, गोचर, चय, जय, । अत्र "घाऽजन्तश्च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् ।

(४०) भय, लिङ्ग, भग, पद, । अत्र "भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकम् भवति ।

(४१) यत्न, यत्न, । अत्र "नङन्तः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(४२) आधि, निधि, [illegible] अत्र "अन्तो घः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(४४) क्यन्तः किम् ? दान अत्र विशेष्यलिङ्गम् ।

(४५) पुः किम् ? जज्ञिबीर्जम् अत्र विशेष्यलिङ्गम् ।

(४६) इषुधि, । अत्र "इषुधिः स्त्रीच" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गं च ।

(४७) देव, असुर, आत्मन्, स्वर्ग, गिरि, समुद्र, नख, केश, दन्त, स्तन, भुज, कण्ठ, खड्ग, शर, पङ्क, । अत्र "देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेश दन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(४८) त्रिविष्टप, त्रिभुवन, । अत्र "देवासुरात्मस्वर्गगिरि—इत्यादि सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् प्राप्तं, तं प्रबाध्य "त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके" अनेन सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(४९) द्यौ, । अत्र "द्यौः स्त्रियाम्" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् ।

(५०) इषु, बाहु, । अत्र "इषुबाहू स्त्रियांच" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् पुंल्लिङ्गम् च ।

(५१) बाण, काण्ड, । अत्र "बाणकाण्डौ नपुंसकेच" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् पुंल्लिङ्गम् च ।

(५२) राजन् तक्षन् । अत्र "नान्तः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(५३) क्रतु, पुरुष, कपोल, गुल्फ, मेघ, । अत्र "क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(५४) अभ्र । इत्यत्र "क्रतुपुरुषकपोल इत्यादि सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् प्राप्तं तं प्रबाध्य "अभ्रं नपुंसकम्" अनेन सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(५५) प्रभु, इक्षु, । अत्र "उकारान्तः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।
इक्षुर्हट्टविलासिन्यां क्लीबेस्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनी । "करेणुरिद्भ्यांस्त्री नेभे" इत्यमरः एवं जातीयकविशेषवचनाऽनाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च : "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित" इति एवमन्यत्रापि ।

(५६) धेनु, रज्जु, कुहू, सरयु, तनु, रेणु, प्रियङ्गु । अत्र "धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गुश्च" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् ।

CC-O. Vidyabharati Booksure Centre, Sringeri.

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(५७) कर्कटरज्जवा, । कर्कटरज्जुना अत्र "समासे रज्जुः पुंसिच" इति सूत्रेण पुल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् च ।

(५८) श्मश्रु, जानु, वसु, स्वः, अश्रु, जतु, ऋपु, तालु, । अत्र "श्मश्रुजानुवसुस्वाअश्रुजतुऋपुतालूनि" नपुंसके इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(५९) अर्थवाचि वसुशब्दे "वसु अर्थवाचि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् ।

(६०) अर्थवाचि किम् ? " वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु" अत्र विशेष्यलिङ्गम् ।

(६१) मद्गु, मधु, सीधु, शीधु, सानु, कमण्डलु, । अत्र "मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् पुंल्लिङ्गम् च भवति ।

(६२) मेरु, सेतु, । अत्र "रुत्वन्तः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(६३) दारु, कसेरु, जत्रु, वस्तु, मस्तु । अत्र "रुत्वन्तः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् प्राप्तं, तं प्रबाध्य "दारुकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनिनपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् ।

(६४) सक्तु, । अत्र "सक्तुर्नपुंसकेच" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् पुंल्लिङ्गम् च भवति ।

(६५) स्तवक, कलक, । इत्यत्र "कोपधः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति ।

(६६) चिबुक, शालूक, प्रातिपदिक, अंशुक, उल्मुक, । अत्र, पूर्वसूत्र "कोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं प्राप्तं, तं प्रबाध्य "चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानिनपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(६७) कण्टक, अनीक, सरक, मोदक, चवक, मस्तक, पुस्तक, तडाक, निष्क, शुष्क, वर्चस्क, पिनाक, भाण्डक, पिण्डक, कटक, शण्डक, पिटक, तालक, फलक, पुलक, इत्यत्र "कण्टकानीकसरकमोदकचवकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलकानि नपुंसके च इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

(६८) घट, पट । अत्र "टापधः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति ।

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(६९) किरीट, मुकुट, ललाट, वट, विट, भ्रुङ्गाट, कराट, लोष्ट अत्र। पूर्वसूत्र "टोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं प्राप्तं, तं प्रबाध्य "किरीटमुकुटललाटवटविटभ्रुङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति।

(७०) कुट, कूट, कपट, कवाट, कर्पट, नट, निकट, कीटकट, । अत्र "कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसकेच" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् च।

(७१) गुण, गण, पाषाण, । अत्र "टोपध" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति।

(७२) ऋण, लवण, पर्ण, तोरण, रण, उष्ण, । इत्यत्र "ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानिनपुंसके" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(७३) कार्षापण, स्वर्ण, सुवर्ण, व्रण, चरण, वृषण, विषाण, चूर्ण, तृण, । इत्यत्र "कार्षापण,स्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसकेच" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्ग च भवति।

(७४) रथ। इत्यत्र "थोपधः" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति।

(७५) कष्ठ, पृष्ठ, सिक्थ, उक्थ, इत्यत्र "काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति।

(७६) काष्ठा। इत्यत्र "काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति।

(७७) तीर्थ, प्रोथ, यूथ, गाथ। अत्र "तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति।

(७८) इन, फेन। अत्र "नोपध" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति।

(७९) जघन, अजिन, तुहिन, कानन, वन, वृजिन, विपिन, वेतन, शासन, सोपान, मिधुन, श्मशान, रत्न, निम्न, चिह्न। अत्र पूर्वसूत्र "नोपध" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्ग प्राप्तं, तं प्रबाध्य "जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिधुनश्मशानरत्ननिम्न-चिह्नानि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(८०) मान, यान, अभिधान, नलिन, पुलिन, उद्यान, शयन, आसन, स्थान, वन्दन, आलान, समान, भवन, वसन, सम्भावन, विभावन, विमान।" अत्र "मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानवन्दनाऽऽलान समानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च" अनेन सूत्रेण पुंल्लिगं नपुंसकलिंगं च भवति।

(८१) यूप, सूप, दीप। अत्र "पोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति।

(८२) पाप, रूप, उडुप, तल्प, शिल्प, पुष्प, शष्प, समीप, अन्तरीप। अत्र अत्र पोपधः इति सूत्रेण पुंल्लिगं प्राप्तं तंप्रबाध्य "पापरूपोडुपतल्पशिल्प-पुष्पशष्पसमीपाऽन्तरीपाणि नपुंसके" अनेक सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(८३) शूर्प, कुतप, कुणप, द्वीप, विटप। अत्र "शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च" अनेक सूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिंगं भवति।

(८४) स्तम्भ। अत्र "भोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति।

(८५) तलभ। अत्र "भोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं प्राप्तं, तंप्रबाध्य "तलभं नपुंसकम्" इति सूत्रेण नपुंसकं भवति।

(८६) जृम्भ। अत्र "जृम्भं नपुंसके च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं, नपुंसकलिङ्गं च भवति।

(८७) सोम, भीम। अत्र "सोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवेति।

(८८) रुक्म, सिध्म, युग्म, इध्म, गुल्म, अध्यात्म, कुङ्कुम। अत्र "रुक्मसिध्म-युग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(८९) संग्राम, दाडिम, कुसुम, आश्रम, क्षेम, क्षोम, होम, उद्दाम। अत्र "संग्रामदाडिमकुसुमश्रमक्षेमक्षामहोमोद्दामानि नपुंसके च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति।

(९०) समय, हय। अत्र "योपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति।

(९१) किसलय, हृदय, इन्द्रिय, उत्तरीय। अत्र "योपधः इसि सूत्रेण पुंल्लिङ्गं प्राप्तं, तं प्रबाध्य "हृदयमुत्तरीयं नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

CC-O. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(९२) गोमय, कषाय, मलय, अन्वय-अव्यय । इत्यत्र "गोमयकषायमलयाऽन्वय-अव्ययानिनपुंसके च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिंग च भवति ।

(९३) क्षुर, अंकुर । अत्र: "रोपधः" अनेक सूत्रेण पुंल्लिगं भवति ।

(९४) द्वार, अग्र, स्फार, तक्र, वक्र, वप्र, क्षिप्र, क्षुद्र, नार, तीर, दूर, कृच्छ्र, रन्ध्र; अश्र, श्वभ्र, भीर, गभीर, क्रूर, विचित्र, केयूर, केदार, उदर, अजस्र, शरीर, कन्दर, मन्दार, पन्जर, अजर, जठर, अजिर, वैर, चामर, पुष्कर, गह्वर, कुहर, कुटीर, कुलीर, चत्वर, काश्मीर, नीर, अम्बर, शिशिर, तन्त्र, यन्त्र, क्षत्र, क्षेत्र, मित्र, कलत्र, चित्र, मूत्र, सूत्र, वक्त्र, नेत्र, गोत्र, अङ्गुलित्र, भलत्र, शस्त्र, शास्त्र, वस्त्र, पत्र, पात्र, छत्र । अत्र "रोपधः" इति सूत्रेण रकारोपधभूतेसति पुंल्लिङ्गं प्राप्तं, तं प्रबाध्य "दाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपन्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(९५) शुक्र । अत्र "शुक्रमदेवतायाम्" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(९६) चक्र, वज्र, अन्धकार, सार, अवार, अपार, क्षीर, तोमर, शृंगार, मन्दार, उशीर, तिमिर, शिशिर, । अत्र "चक्रवज्रान्धकारसाराऽवारापारक्षीरतोमरशृंगारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

पुंल्लिङ्गाधिकार

(९७) वृष, वृक्ष, इत्यत्र "पोपधः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(९८) शिरीष, ऋजीष, अम्बरीष, पीयूष, पुरीष, किल्विष, कल्माष । अत्र "शिरीषर्जीषाऽम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्विषकल्माषाणि नपुंसके" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

CC-O. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri | Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(९९) यूष, करीष, मिष, विष, वर्ष। अत्र "यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसकेच" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं पुंल्लिङ्गं च भवति।

(१००) वत्स, वायस, महानस। अत्र "सोपधः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(१०१) पनस, बिस, बुस, साहस। अत्र "पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(१०२) चमस, अंस, रस, निर्यास, उपवास, कार्पास, वास, मास, कास, कांस, मांस। अत्र "चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिंगं च भवति।

(१०३) कंस। अत्र "कंसं च प्राणिनि" इति सूत्रेण नपुंसकलिंगं भवति। कंसोऽस्त्री पानभाजनम्। प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा विशेषः।

(१०४) रश्मि, दिवस। अत्र "रश्मिदिवसाभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति।

(१०५) दीधिति अत्र "रश्मिदिवसाभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं प्राप्तं तं प्रबाध्य "दीधितिः स्त्रियाम्" इत्सूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति।

(१०६) दिन, अहन्। अत्र "रश्मिदिवसाभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिगं प्राप्तं, तं प्रबाध्य "दिनाह्नी नपुंसके" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति।

(१०७) कुडव, प्रस्थ। अत्र "मानाभिधानानि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति।

(१०८) द्रोण, आढक। "द्रोणाढकौ नपुंसकेच" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति।

(१०९) खारी, मानिका। अत्र "खारीमानिके स्त्रियाम्" इति सूत्रेण स्त्रीलिंगं भवति।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

(११०) दारा, अक्षता, लाजा, असु। अत्र "दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वंच" इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति बहुत्वंच।

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१११) नाडीव्रण, अपांग, जनपद । अत्र "नाड्यपजनोपपदानि व्रणांगपदानि" इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति ।

(११२) मरुद्, गरुत्, तरत् ऋत्विज् । अत्र "मरुड्गरुत्तरदृत्विजाद्" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् ।

(११३) ऋषि, राशि, दृति, ग्रंथि, क्रिमि, ध्वनि, बलि, कौलि, मौलि, रवि, कवि, कपि, मुनि, इत्यत्र "ऋषिराशिग्रंथिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति ।

(११४) ध्वज, गज, मुञ्ज, पुञ्ज । अत्र "ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः" इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति ।

(११५) हस्त, कुन्त, अन्त, व्रात, रात, दूत, धूर्त, सूत, चूत, मुहूर्त । अत्र "हस्तकुन्तान्तव्रातरातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्त्ताः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गं भवति ।

(११६) षण्ड, मण्ड, करण्ड, भरण्ड, वरण्ड, तुण्ड, गण्ड, मुण्ड, पाषण्ड, शिखण्ड । अत्र "षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः" इतिसूत्रेण पुंल्लिगं भवति ।

(११७) वंश, अंश, अत्र 'वंशांशपुरोडाशाः इति सूत्रेण पुंल्लिगं भवति ।

(११८) पुरोडाश पुरो उच्यते इति पुरोडाश, अत्र "वंशांशपुरोडाशाः" इति सूत्रेण पुंल्लिगम् । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे "पौरोडाशपुरोडाशाष्ठन्" १४४९" इति विकारप्रकरणे "व्रीहेः पुरोडाशे १५२८" इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । पुरोडाशभुजामिष्टमितिमाधवः ।

(११९) ह्रद, कन्द, कुन्द, बुद्बुद । अत्र "ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः" इति सूत्रेण पुंल्लिगम् भवति ।

(११०) अर्घ, पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, स्तम्ब, नितम्ब, पूग । अत्र "अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः" इति सूत्रेण पुंल्लिगम् भवति ।

(१११) पल्लव, पल्वल, कफ, रेफ, कटाह, निर्व्यूह, मठ, मणि, तरंग, तुरंग, गन्ध, मृदंग, मल्ल, मल्लर, पुष्प, [illegible] पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूह

CC-O. Vidyabharati Book Centre, Singeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

मठमणितरंगतुरंगगन्धमृदंगसंगसमुद्रपुङ्खाः "अनेन सूत्रेण पुंल्लिगम् भवति ।

(१२२) सारथि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि, अञ्जलि । अत्र "सारथ्यतिथि-कुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः" । इति सूत्रेण पुंल्लिगम् भवति ।

इतिपुंल्लिगाधिकारः ॥

नपुंसकाधिकारः प्रारभ्यते

(१२३) हसन । अत्र "भावेल्युडन्तः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१२४) भावे किम् पचनोऽग्निः । इध्मप्रवश्चनः कुठारः ।

(१२५) हसित, गीत । अत्र "निष्ठा" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१२६) शुक्लत्व, शौक्ल्य, चातुर्य, चातुरी, सामग्र्य, सामग्री, औचित्य, औचिती अत्र "त्वष्यगौ तद्धितौ" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१२७) ब्राह्मण्य । अत्र "कर्मणिच ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१२८) स्तेय, सख्य, कापेय, आधिपत्य, औष्ट्र, द्वैहायन, पितापुत्रक, आच्छा-वाकीय । अत्र "यद्यदर्थगजबुत्रछाश्च भावकर्मणि" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१२९) पाणिपाद, । अत्र "द्वन्द्वैकत्वम्" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१२०) हेमन्तशिशिर, अहोरात्र, । अत्र "अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१२१) शरच्छाय, । "अनर्षे छाया" इतिसूत्रेण अत्र नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१२२) इनसभा, । "राजाऽमनुष्य पूर्वासभा" अनेन सूत्रेण अत्र नपुंसकलिङ्गम् ।

(१२३) यवसुर, ब्राह्मणसेन, कुड्यच्छाय, गोशाल, श्वनिश । अत्र "सुरासेना-च्छायाशालानिशाः स्त्रियां च"

(१२४) इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१३५) अपथ, पुण्याह, । "अपथपुण्याह नपुंसकं" इतिसूत्रेण अत्र नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१३६) त्रिरात्र । अत्र "संख्यापूर्वा रात्रिः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१३७) संख्यापूर्वेति किम् ? सर्वरात्रः अत्र विशेष्यलिङ्गम्, पुंल्लिङ्गं भवति ।

(१३८) पञ्चमूल, त्रिभुवन, । अत्र "द्विगुः स्त्रियांच" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

(१३९) हविष्, धनुष्, । अत्र "इसुसन्तः" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१४०) अर्चिष्, । अत्र "इसुसन्तः" इतिसूत्रेण नपुंसकं प्राप्तं तं प्रबाध्य "अर्चिः स्त्रियांच" इतिसूत्रेण विकल्पेन स्त्रीलिङ्गं भवति, अभावपक्षे नपुंसकलिङ्गं ।

(१४१) छदिष्, । अत्र "छदिः स्त्रियामेव" इतिसूत्रेण नित्यस्त्रीलिङ्गं भवति । छाद्यतेऽनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मान्नित्यादिनाह्रस्वः । 'पटलं छदि' रित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ।

(१४२) मुख, नयन, लोह, वन, मांस, रुधिर, कार्मुक, विवर, जल, हल, धन, अन्न, अत्र "मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१४३) सीर, अर्घ, ओदन, । अत्र "मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवर-जलहलधनाऽन्नाभिधानानि इतिसूत्रेण" नपुंसकं प्राप्तं तं प्रबाध्य" "सीरार्घौदना पुंसि" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(१४४) वक्त्र, नेत्र, अरण्य, गाण्डीव, । अत्र "मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाऽन्नाभिधानानि" इतिसूत्रेण नपुंसकं प्राप्तं तं प्रबाध्य "वक्त्रनेत्राऽरण्यगाण्डीवानिपुंसिच" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१४५) अटवी, । अत्र "मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकामुकविवरजलहलधनाऽन्ना-भिनानि इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं प्राप्तं तं प्रबाध्य "अटवी स्त्रियाम्" इतिसूत्रेण स्त्रीलिङ्गं भवति ।

(१४६) कुल, कूल, स्थल, । अत्र "लोपध" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१४७) तूल, उपल, ताल, कुरूल, तरल, कम्बल, देवल, वृषल । अत्र लोपधः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गं प्राप्तं तं प्रबाध्य "तूलोपलतालकुसूलतरल-कम्बलदेवलवृषलाः पुंसि" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(१४८) शील, मूल, मङ्गल, साल, कमल, तल, मूसल, कुण्डल, पलल, मृणाल, वाल, बाल, निगल, पलाल, विडाल, खिल, शूल, । अत्र "लोपधः" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं प्राप्तं तं प्रबाध्य "शीलमूलमङ्गल-सालकमलतलमूसलकुण्डलपललमृणालवालबालनिगलपलालविडालखिल-शूलाः पुंसि च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

(१४९) शत, सहस्र, अयुत, । अत्र "शतादि संख्या" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं भवति ।

(१५०) शतादिरिति किम् ?—एकः, द्वौ, बहवः, अत्र विशेष्यलिङ्गम् (पुंल्लिङ्गम्)

(१५१) संख्येति किम्?—शतशृङ्गो नाम पर्वत : अत्र विशेष्यलिङ्गम् (पुंल्लिङ्गम्)

(१५२) शत, अयुत, प्रयुतः । अत्र "शतादि संख्या" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं प्राप्तं तं प्रबाध्य "शताऽयुतप्रयताः पुंसि च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

(१५३) लक्षा, कोटि, अत्र "शतादिः संख्या" इतिसूत्रेण संख्यावाचकत्वान्नपुं-सकत्वे प्राप्ते, तं प्रबाध्य, "लक्षाकोटिःस्त्रियामेव इतिसूत्रेण नित्य-स्त्रीलिङ्गं अर्धर्चादिगणपाठात् अयं शब्दः क्वचित् पुंल्लिङ्ग एवं

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

नपुंसकलिङ्गोऽपि दृश्यते । वा लक्ष्यानियुतंचतत्इति कोशकारामरात् क्लीबेऽपि लक्ष्यम् ।

(१५४) शङ्कु । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् "शतादिः संख्या इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गं प्राप्तं तस्मात् "शङ्कुः पुंसि" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(१५५) अर्थविशेषे सहस्र, अत्र "सहस्र क्वचित्" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति, यदि अर्थविशेषो न स्यात् तर्हि सहस्रशब्दः पुंल्लिङ्गः । "सहस्र शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इत्यत्राऽनन्तवाची । न च अत्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाऽभावे सहस्रपादित्यत्र "संख्या-सुपूर्वस्यः" इति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम् । नियतविष-यपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाऽभावेऽपि यथा कथंचित्संख्यायाः प्रती-तिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति ।

(१५६) वर्मन्, चर्मन् । अत्र "मन्द्रयच्कोऽकर्तरि" इतिसूत्रेण नपुंकलिङ्गम् ।

(१५७) द्वच्कः किम् ? अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, अत्र विशेष्य-लिङ्गम् ।

(१५८) अकर्तरि किम् ? ददाति इति 'नामा' अत्र "सर्वधातुभ्यो मनिन्" परं त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिः यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रत्ययः सम्भवति ।

(१५९) ब्रह्मन्, । अत्र "ब्रह्मन् पुंसि च" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१६०) नामन्, रोमन्, मणिन्, । अत्र "नामरोमाणि नपुंसके" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१६१) यशस्, मनस्, तपस् । अत्र "असन्तो द्वयच्कः" इति सूत्रेण नपुंसक-लिङ्गम् भवति । "सार्वधातुभ्योऽसुन्" इति विहितोऽसुन् । तस्याऽसुनो वेष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१६२) द्वयच्कः किम् ? चन्द्रमा अत्र पुंल्लिङ्गम् । "चन्द्रमेर्डित्" इति विहितासुन्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमश्शब्दोऽप्यसुन्नन्तः । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ।

(१६३) अप्सरस्, । अत्र "अप्सराः स्त्रियाम्" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१६४) पत्र, क्षत्र, । अत्र "त्रान्त" इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति । "सार्वधातुभ्यष्ट्रन्" इति त्रन् प्रत्यय, नकारोनुबन्धकः ।

(१६५) यात्र, मात्र, भस्त्र, दंष्ट्र, वरत्र, । अत्र "यात्रामात्रा भस्त्रादंष्ट्रवरत्रास्त्रियाम्" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१६६) अमित्र, अत्र "त्रान्तः" इति सूत्रेण नपुंसकम् प्राप्त तंप्रबाध्य "भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति । विग्रहः—नमित्र अमित्र "तस्यमित्राण्यामित्रास्ते" इति माघः । स्यातामामित्रौमित्रे चेति । यतु "द्विषोऽमित्रे इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिकइत्रच्" । अमेरमित्रम् । मित्रस्य व्यथयेतित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ् समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु अत्र दोषान्तरमिति । तत्प्रकृतसूत्राऽपर्यालोचनमूलम् । स्वरदोषोद्भावनमपि "नञो जरमरमित्रमृता" इति पाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति ।

(१६७) भृत्र, छात्र, पुत्र, मन्त्र, मेढ्र, उष्ट्र । अत्र "त्रान्तः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् प्राप्तं तं प्रबाध्य "भृत्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(१६८) पत्र, पात्र, पवित्र, सूत्र छत्र, । अत्र "त्रान्तः" इति सूत्रेण नपुंसकत्वं प्राप्तं तं प्रबाध्य "पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसिच" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१६९) बल, कुसुम, शुल्व, [illegible] "बलकुसुमशुल्वतृणनरणनामिधानानि" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

CC-O. In Public Domain. Digitized by Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१७०) पद्म, । अत्र "बालकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् प्राप्तं, तं प्रबाध्य "पद्मकमलोत्पलानिपुंसि च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गं भवति । अमरोप्याह—'वा पुंसि पद्मं नलिनमिति एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु "जलजे पद्मं नपुंसकमेवे' ति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेणेयः यदि तु कुसुमाविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्यत्तावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदा त्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति मतान्तरेण । जलजशब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्याभिप्रायकमतान्तरेण ।

(१७१) कमल, उत्पल, । अत्र "पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१७२) आहव, संग्राम, । अत्र "आहवसंग्रामौ पुंसि" इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् भवति ।

(१७३) आजि, । अत्र "आजिः स्त्रियामेव" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१७४) आमलक, आम्र, । अत्र "फलजातिः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१७५) हरीतकी, । अत्र "वृक्षजातिः स्त्रियामेव" इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गम् भवति ।

(१७६) वियद्, जगत्, सकृत्, शकन्, पृषत्, शकृत्, यकृत्, उदाश्वित्, । अत्र "वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषत्शकृत्यकृदुदश्वितः" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१७७) नवनीत, अवतान, अमृत, अमृत, निमित्त, वित्त, चित्त, पित्त, व्रत, रजत, वृत्त, पलित अत्र "नवनीताऽवतानाऽमृताऽमृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि" इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१७८) श्राद्ध, कुलिश, दैव, पीठ, कुण्ड, अङ्क, अङ्ग, दधि, सक्थि, अक्षि, आस्य, आस्पद आकाश, कण्व, बीज, । अत्र "श्राद्धकुलिशदैवपीठ-

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

कुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्पदाकाशकण्वबीजानि'' इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१७९) धान्य, आज्य, सस्य, रूप्य, पण्य. वर्ण्य, धृष्य, हव्य, कण्य, काव्य, सत्य, अपत्य, मूल्य, शिक्य, कुड्य, मद्य, हर्म्य, तुर्य, सैन्य, । अत्र ''धान्याज्यसस्यरुप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतुर्यसैन्यानि'' इतिसूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१८०) द्वन्द्व, बर्ह, दुःख, बडिश, पिच्छ, बिम्ब, कुटुम्ब, कवच, वर, शर, वृन्दारक । अत्र ''द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचशरवृन्दारकाणि'' इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति ।

(१८१) अक्ष, । अत्र ''अक्षमिन्द्रिये'' इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम् भवति । इन्द्रियेति किम् ? रथाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः

स्त्रीपुंसाधिकारः

(१८१) गो, मणि, यष्टि, मुष्टि, पाटलि, बस्ति, शाल्मलि, त्रुटि, मसि, मरीचि, । अत्र ''गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः'' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् च भवति ।

(१८२) मृत्यु, सीधु, कर्कन्धु, किष्कु, कण्डु, रेणु, । अत्र ''मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः'' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् च भवति ।

(१८३) पटु, पटः, पट्वी, । अत्र ''गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च'' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१८४) औपगव औपगवी । अत्र ''अपत्यार्थस्तद्धिते'' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः

(१८५) घृत, भूत, मुस्त, श्वेलित, ऐरावत, पुस्तक, बुस्त, लोहित, । अत्र घृतभूतमुस्तश्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः'' इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१८६) शृङ्ग, अर्घ, निदाघ, उद्यम, शल्य, दृढ । अत्र शृङ्गार्घनिदाघोद्यम-शल्यदृढाः" । इतिसूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१८७) व्रज, कुञ्ज, कुथ, कूर्च, प्रस्थ, दर्प, अर्भ, अर्धर्क, दर्भ, पुच्छ, । अत्र "व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्कदर्भपुच्छाः" । इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१८८) कबन्ध, औषध, आयुध, । अत्र "कबन्धौषधायुधान्ताः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१८९) कुश, । अत्र "दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुशकुलिशाः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गं च भवति ।

"कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" इति विश्वः । अलाकावाचीतु स्त्रियाम् तथा च "जानपद"—(सू ५००) इतिसूत्रेणऽयोविकारेऽणीषिकुशी "कुशा वानस्पत्याः स्थता मा पाते" 'तिश्रुतिः । अतः कृकमि'—(सू १६०) इति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च । भाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्र भाष्याणामेकवाक्यत्वेस्थिते आच्छन्द इत्याङप्रश्लेषादिफले भामतीग्रन्थः प्रौढ-वादमात्रपर इति विभावनीय बहुश्रुतैः ।

(१९०) दण्ड, मण्ड, खण्ड, शम, सैन्धव, पार्श्व, आकाश, काश, अङ्कुश कुलिश, । अत्र "दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपार्श्वकाशकुशकाशाङ्कुश-कुलिशाः" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च भवति ।

(१९१) गृह, मेह, देह, पट्ट, पटह, अष्टापद, अम्बुद, ककुद, । अत्र "गृहमेह-देहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च" इति सूत्रेण पुंल्लिङ्गम् नपुंसक-लिङ्गम् च भवति

"इतिपुंनपुंसकाधिकारः" ।

"अथ अविशिष्टालिङ्गाधिकारः"

(१९२) अव्यय, (संज्ञकाः शब्दाः) कति, युष्मद्, अष्मद, । अत्र "अव्ययं कतियुष्मदः" इति सूत्रेण अविशिष्टलिङ्गम् भवति । (लिङ्गरहितत्वं भवति) ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

(१९३) षट्, पञ्च, सप्त, नव, अष्ट, दश, (षष्, पञ्चन्, सप्तन्, नवन्, अष्टन्, दशन्,) अत्र "ण्णान्त संख्या" इति सूत्रेण अविशिष्टलिङ्गम् भवति ।

(१९४) एकः, द्वौ, बहवः । अत्र "शिष्टा परवत्" इतिसूत्रेण परवल्लिङ्गम् भवति ।

(१९५) व्याकरण, करण, भवन, आसन, । अत्र "करणाधिकरणयोश्च" इति सूत्रेण विशेष्यलिङ्गं (परवल्लिङ्गम्) भवति ।

(१९६) शुक्ल, रक्त, हरित, कपिश, चित्र, नील, कृष्ण, एक, द्वि, बहु । अत्र "गुणवचनं च" इतिसूत्रेण विशेष्यलिङ्गं (पखल्लिङ्गम्) भवति ।

(१९७) सर्व, विश्व, उभ, उभय, इतर इतम, अन्य, अन्तर, पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, । अत्र "सर्वादीनि सर्वनामानि" इति सूत्रेण विशेष्यलिङ्गम् (परवल्लिङ्गम्) भवति ।

इति गाधिपुरमण्डलान्तर्गतसतरामगंगाबारगत्रालयातर्गतमिश्रवलियग्रामवास्तव्य पं० श्री रामयशत्रिपाठिसूनु डॉ० नर्वदेश्वरतिवारीविरचितापाणिनिलिङ्गानुशासनचन्द्रिका ।

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

CC-O. In Public Domain. Digitized by eGangotri

मूल्य ५-००

Sri Vidyabharathi Book Centre, Sringeri

भारतीय विद्या प्रकाशन